

Vlaanderen
is erfgoed

Beschermingsdossier

Belgische bunker uit de Eerste Wereldoorlog in Kapellen

Monument

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

Beschermingsdossier:

Belgische bunker uit de Eerste Wereldoorlog,
Kapellen, Heidestraat-Noord 57 – monument

INHOUDELIJK DOSSIER

Dossiernummer: 4.001/11023/102.1

Hannelore Decoodt

23/04/2019

INHOUDSTAFEL

1.	Beschrijvend gedeelte	4
1.1.	Situering	4
1.2.	Historisch overzicht	4
1.2.1.	Uitbouw en val van het <i>nationaal reduit</i>	4
1.2.2.	De <i>Nordabschnitt</i>	8
1.2.3.	De versterkingen na de Eerste Wereldoorlog.....	9
1.2.4.	De Belgische bunker	10
1.3.	Beschrijving met inbegrip van de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken.....	12
1.4.	Fysieke toestand van het onroerend goed	13
2.	Evaluerend gedeelte	13
2.1.	Evaluatie van de erfgoedwaarden	13
2.1.1.	Historische waarde	13
2.1.2.	Architecturale waarde	14
2.1.3.	Technische waarde	14
2.1.4.	Culturele waarde.....	14
2.2.	Motivering van het type bescherming.....	15
2.3.	Motivering van de afbakening van de bescherming	15
2.4.	Juridische toestand	15
2.4.1.	Onroerend Erfgoed:	15
2.4.2.	Ruimtelijke Ordening:	15
2.4.3.	Natuur en Bos:	15
3.	Beheersvisie	16
3.1.	Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed	16
3.2.	Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed.....	16
3.3.	Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed.....	16
4.	Bronnen	17
5.	Bijlagen bij het inhoudelijk dossier	17
5.1.	Omgevingsplan	17
5.2.	Fotobijlage	17
5.3.	Documentatie	18
5.4.	Criterionota	18

1. BESCHRIJVEND GEDEELTE

Dit beschermingsdossier betreft een in oorsprong Belgische bunker, die tijdens de begindagen van de Eerste Wereldoorlog is opgetrokken ten noorden van Antwerpen. Tijdens de oorlog is de bunker door het Duitse leger gerecupereerd in de *Nordabschnitt*, één van de Duitse bunkerstellingen van de *Stellung Antwerpen*.

Deze bescherming kadert in de reeks beschermingsdossiers van het erfgoed van beide wereldoorlogen in Vlaanderen, zoals voorzien in de Beleidsbrief van de minister. Meer duiding over het beschermingspakket is terug te vinden in het document *Bijlage 5.4. Criterianota. Bunkers van de 'Stellung Antwerpen' en de 'Turnhoutkanalstelling' (Eerste Wereldoorlog)*.

1.1. Situering

De bunker ligt in de tuin bij de woning op adres Heidestraat-Noord 57, op minder dan tien meter ten noordwesten van de woning. De bunker ligt ten noordoosten van het centrum van Kapellen, ten westen van het domein Wolvenbos, op 350 meter ten oosten van de spoorlijn Kapellen-Essen. De bunker ligt op 1200 meter ten noorden van Fort Kapellen, op twee kilometer ten zuidwesten van Fort Ertbrand, op drie kilometer ten westen van Fort Brasschaat.

1.2. Historisch overzicht

Deze bunker werd aan het begin van de Eerste Wereldoorlog opgetrokken in het interval tussen Fort Ertbrand en Fort Brasschaat, in opdracht van het Belgisch leger. De buitenste fortengordel rond Antwerpen fungeerde toen als *Hoofdweerstandstelling*. Bij de aanleg van de *Nordabschnitt* in 1916-1917 op het tracé van deze voormalige *Hoofdweerstandstelling* schakelde het Duitse leger deze Belgische bunker in hun verdedigingslinie in.

1.2.1. Uitbouw en val van het *nationaal reduit*

1.2.1.1. De vestingbouw van de 19de eeuw

Volgens de uitgangspunten van de vestingbouw uit de 19de eeuw werden vestingen uitgerust met een gordel van voorliggende forten, die afzonderlijke, goed verdedigbare en gesloten steunpunten vormden (1). Deze forten vormden samen een onderbroken verdedigingslijn, die de aanvaller op afstand hield en het bombardement van de vesting belette. De bouw van een fortengordel kostte minder tijd en energie dan het geval was bij de uitbouw van een ononderbroken verdedigingslijn, die bovendien door veel meer manschappen moest verdedigd worden. De gevolgen van de val van één fort waren minder desastreus voor de totale verdediging dan een ononderbroken verdedigingslijn die doorbroken werd en gemakkelijk zijdelings kon opgerold worden.

Door de toename van de vuurkracht van de artillerie dienden er nieuwe fortengordels verder van de stad aangelegd te worden zodat de vijandelijke artillerie op voldoende afstand kon gehouden worden. Tegelijk zorgde de grotere vuurkracht van de kanonnen dat de forten op een grotere afstand van elkaar konden opgetrokken worden. Maar dan moest er eveneens aandacht besteed worden aan de verdediging van de intervallen tussen de forten. De introductie van *brisantgranaten* had bovendien grote gevolgen (2): een *brisantgranaat* is een granaat gevuld met springstof in plaats van buskruit. Dergelijk projectiel spat in veel meer scherven uiteen. Bakstenen en aarden versterkingen waren niet meer opgewassen tegen de explosiekracht van dit type granaat. Beton en pantserkoepels konden soelaas bieden. Aangezien er nu ook dure pantserkoepels dienden toegevoegd te worden, werd het aantal artilleriestukken in de forten beperkt (3). Ter

¹ Gheyle W. e.a. 2013, deel 1, 53.

² Gheyle W. e.a. 2013, deel 1, 57.

³ Gils R. 2006: *Enkele beschouwingen [...]*, 11.

compensatie werden in de intervallen mobilisatiebatterijen voorzien. Terwijl geschutskoepels het voorterrein van de forten bestreken, werd vanuit de forten het *grootflankement* verzorgd door *traditorebatterijen* (4). Daarnaast was er ook nog een infanterieverdediging van de intervallen voorzien.

1.2.1.2. De vesting Antwerpen in 1914

Antwerpen, dat diende te fungeren als *nationaal reduit*, was tegen de Eerste Wereldoorlog als *versterkte stelling* uitgebouwd (5). Vooral de *Veiligheidsomwalling* met de forten van de *Binnengordel* en de *Hoofdweerstandstelling* met de forten en schansen van de *Buitenlinie* dienden de stad tegen de zwaarste vijandelijke artillerie te beschermen (6). Aan het begin van de 20ste eeuw werden in de *Buitenlinie* nog elf nieuwe pantserforten en twaalf nieuwe pantserschansen opgetrokken. Veel forten waren bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog nog niet volledig afgewerkt. De ruwbouw van de forten was voltooid, maar de voorpantseren van de koepels moesten nog ingegoten worden. Via noodbetonneringen rond de koepels trachtte men deze werken snel in staat van verdediging te stellen. Ook de elektriciteits- en telefoonvoorzieningen waren nog niet volledig aangelegd (7).

Aan de *Veiligheidsomwalling* werd tijdens de eerste oorlogsmaanden eveneens nog verder gewerkt, terwijl de gedeclasseerde *Grote Omwalling* uit 1859 zo goed als mogelijk in staat van verdediging werd gebracht (8). De *Scheldeverdediging* bestond uit drie forten en drie kustbatterijen, waarvan enkel Batterij Blauwgaren operationeel was (9). Achter de permanente werken werd in 1914 een *Strategische Spoorweg* aangelegd, voor de bevoorrading, het transport van troepen en voor enkele pantsertreinen (10).

De *Buitenlinie*, die in een wijde boog rond Antwerpen liep, was 94 kilometer lang en georganiseerd in zes sectoren. In principe werd er om de vier à vijf kilometer een fort voorzien, met in het interval tussenin een schans. In bepaalde intervallen dienden bestaande oudere werken als tussenwerk. *Traditorebatterijen* in de forten en schansen werden ingezet voor het zogenaamde *grootflankement* (11). Via de inzet van kanonnen van divers kaliber konden specifieke zones van het desbetreffende of naastliggende fort gedekt worden. Voor de zones het dichtst tegen de forten of schansen konden mitrailleursoelaas brengen. Daarnaast werden de intervallen via de mobiele vestingartillerie verdedigd.

Voor de infanterieverdediging dienden in de intervallen tussen de forten en schansen draadversperringen en andere hindernissen, loopgraven, schuilplaatsen en mitrailleuropstellingen aangelegd te worden. Schootsvelden werden vrijgemaakt, terwijl er ook inundatiezones werden voorzien. Voor de aankomst van het veldleger in de *Vesting Antwerpen* berustte de infanterieverdediging van de intervallen volledig op de twaalf vestinginfanterieregimenten, die ondersteund werden door twaalf compagnies

⁴ Met *grootflankement* wordt het zijdelings onder vuur nemen vanuit de forten van een interval tussen de forten bedoeld. Zie Gheyle W. e.a. 2013, deel 1, 244.

⁵ Met *nationaal reduit* werd het toevluchtsoord voor regering en leger bedoeld in geval van overmacht. In die vesting moest het leger lang genoeg actief weerstand kunnen bieden om de grote mogendheden – die borg stonden voor de Belgische onafhankelijkheid – de tijd te geven om een diplomatieke of militaire oplossing uit te werken die het voortbestaan van België zou verzekeren. Zie ook de criterianota, die als bijlage 5.4. toegevoegd is aan dit dossier, pp. 10 en Gils R. 2006, *Een gordel van beton* [...], 61.

⁶ De forten van de *Binnengordel* waren gemoderniseerd en aangevuld met achttien betonnen pantserschansen.

⁷ Gils R. 2006: *Een gordel van beton* [...], 34.

⁸ Deze *Grote Omwalling* bestond uit een aarden wal, die voorafgegaan werd door een brede natte gracht en geflankeerd werd door bakstenen *caponnières*. Een *caponnière* is een flankeringsorgaan dat vóór de wal en in de gracht is gelegen. De *Grote Omwalling* situeerde zich ter hoogte van de huidige ring R1. In 1907 werd de omwalling gedeclasseerd en werd de gracht op vele plaatsen gedempt. In 1914 werd de omwalling wel in staat van verdediging gesteld. Zie Gils R. 2001, 12, 92.

⁹ Gils R. 2001, 14.

¹⁰ Gheyle W. e.a. 2013, deel 1, 59.

¹¹ Gils R. 2006: *Enkele beschouwingen* [...], 11-14.

vestingmitrailleurs en de mobiele vestingartillerie. Na de aankomst van het veldleger werden de legerdivisies ingezet in de meest bedreigde sectoren.

1.2.1.3. De verdediging van de intervallen

In de periode tussen de mobilisatie begin augustus 1914 tot aan de Duitse aanvallen met zware artillerie op de *Vesting Antwerpen* vanaf eind september 1914 werd er druk gewerkt aan de afwerking van de forten en de uitbouw van de veldversterkingen in de intervallen op de *Buitenlinie*: op ongeveer 150 meter achter de fictieve lijn die de *traditorebatterijen* van de forten en schansen verbond, werden loopgraven gegraven, voorzien van schuilplaatsen en mitrailleurs, en beschermd door draadversperringen, geïmproviseerde blokkades en wegversperringen (12). Het schootsveld vóór de permanente werken en loopgraven diende opgeruimd te zijn.

De plannen en beschrijvingen van hoe deze loopgraven concreet waren opgebouwd, stemmen niet volledig overeen (13). Een schietloopgraaf, *tranchée de tir* genoemd, bedoeld voor één of twee infanteriecompagnies, was normaal gezien 150 meter lang en had een rechthoekig tracé met teruggebogen flanken. Net vóór de loopgraaf was nog een specifieke draadhindernis aangelegd. Deze loopgraven zouden opgetrokken zijn met een borstwering maar zonder rugdekking (*parados*).

Onder meer aan de gebogen (of schuine) uiteinden van dergelijke loopgraaf maar ook centraal achter de loopgraaf waren mitrailleurstellingen en artilleriestellingen voorzien, al dan niet met betonnen posten. In en achter de loopgraaf waren nog diverse andere soorten schuilplaatsen, barakken en zelfs een keuken voorzien. Vóór de loopgraaf waren er opeenvolgende rijen draadhindernissen aangelegd. Via zigzaggende verbindingsgangen konden schuilplaatsen bereikt worden, op 50 à 100 meter van de *tranchée* verwijderd. Op ongeveer 300 à 400 meter dieper in het achterland waren nog meer schuilplaatsen en barakken voorzien. Op ongeveer 600 à 800 meter achter de gevechtloopgraven ten slotte was vaak een steunlijn met stukken loopgraaf voorzien.

1.2.1.4. De Belgische verdediging van de eerste sector

De *Nordabschnitt* werd aangelegd in de voormalige Belgische eerste sector. Deze sector was aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog ingericht tussen het kanaal Dessel-Schoten en Zandvliet. Op zijn beurt was de sector nog eens onderverdeeld in diverse *sous-secteurs*, ondersectoren. In de eerste sector lagen er op de *Buitenlinie* vier forten, zijnde Fort Stabroek, Fort Ertbrand, Fort Brasschaat en Fort Schoten. Tussen Fort Stabroek en Fort Ertbrand lag Schans Smoutakker, tussen Fort Brasschaat en Fort Schoten Schans Driehoek. Tussen Fort Ertbrand en Fort Brasschaat fungeerde Fort Kapellen als tussenwerk. Dit laatste fort was opgetrokken langs de spoorlijn Antwerpen – Essen – Roosendaal in de periode 1887-1897. Fort Kapellen lag niet op het tracé waarlangs de andere forten en schansen werden opgetrokken, maar meer zuidwaarts, dicht bij Antwerpen. Het wordt doorgaans niet als *fort* aangeduid op plannen van het Belgisch leger, maar als *fortin* of *redoute* (14). Omwille van de meer zuidelijke ligging van Fort Kapellen ten aanzien van de omliggende permanente werken werden de veldversterkingen in het interval tussen Fort Ertbrand en Fort Schoten niet tot Fort Kapellen aangelegd, maar meer dan een kilometer ten noorden ervan (15). Het tracé van de loopgraven tussen beide forten in vormde wel een zuidelijke boog of lichte inspringende hoek, maar liep dus niet zo zuidelijk als Fort Kapellen.

¹² Van Riet M. 2004, 33; Legroux B. 2005, 182; Gheyle W. e.a. 2013, deel 1, 35-36.

¹³ Vergelijk het plan van *tranchée 7* in Gheyle W. e.a. 2018, 44, met Koninklijk Legermuseum, Fonds ex-CDH, 7065, *Ordre de Gouverneur le 24 août 1914*; 8928, *2me Ligne d'Anvers, Plan des tranchées, abris, défenses accessoires, etc... entre 2 redoutes*. Zie ook Gils R. 2006, *Enkele beschouwingen [...]*, 13-15.

¹⁴ *Fortin* betekent klein fortje. Een *redoute* is een schans. Zie bijvoorbeeld Koninklijk Legermuseum Brussel, Fonds 185, doos 4726, *Service des Bâtiments Militaires. Direction de la Province d'Anvers. Plan de situation des Abris*, 1:20.000; Fonds GQT, 570/3, blauwdruk van de volledige *Nordabschnitt*.

¹⁵ Dit was elders in de eerste sector wel het geval, meer bepaald bij Schans Smoutakker en Schans Dryhoek.

In *sous-secteur B* van de eerste sector, meer bepaald tussen Fort Ertbrand en Fort Brasschaat, waren er volgens diverse plannen elf *tranchées de tir* aangelegd achter enkele rijen draadversperringen (16). Op een kaart uit maart 1916, uitgegeven door de *Kaiserliche Fortifikation Antwerpen*, waarop volgens de legende enkel versterkingen van Belgische origine worden weergegeven, wordt er net ten zuidoosten van Fort Ertbrand nog een twaalfde loopgraaf weergegeven, eveneens met teruggebogen flanken (17). Ook deze loopgraaf, hoewel door de Duitsers naderhand aangepast met traversen, is nog als Belgische *tranchée* herkenbaar. Net zoals elders herbergden deze loopgraven mitrailleurstellingen of geschutstellingen en diverse soorten schuilplaatsen. Deze loopgraven, die later door de Duitsers in hun *Nordabschnitt* werden geïntegreerd en aangepast, kunnen nog gelokaliseerd worden. Hier en daar zijn er ook restanten van Belgische zigzaggende verbindingloopgraven uit de eerste twee oorlogsmaanden terug te vinden. Er zijn in de voormalige eerste sector anno 2018 bijvoorbeeld minimum nog zeven betonnen Belgische mitrailleursposten terug te vinden (18).

De Belgische betonnen constructie die hier ter bescherming wordt voorgesteld, was gelegen tussen *tranchée* 4 en 5.

1.2.1.5. De val van het nationaal reduit

De forten hadden op 4 september 1914 een eerste Duitse aanval met licht geschut 'gemakkelijk' afgeslagen (19). Vanaf 28 september 1914 werden de forten van de *Hoofdweerstandstelling* met zware Duitse belegeringsartillerie beschoten (20). Vooral de werken tussen Fort Walem en Fort Kessel kregen het erg te verduren: de zwaarste Duitse batterijen schoten de forten *sturmreif*. Daarop viel de Duitse infanterie, ondersteund door genietroepen, zowel de forten als de intervallen aan (21). De *Hoofdweerstandstelling* was doorbroken. Na de val van de Netelijn trok het gros van het Belgisch veldleger zich in de nacht van 6 op 7 oktober terug. Ook de intervaltroepen vertrokken. De resterende forten van de *Buitenlinie* stonden er voortaan alleen voor. Op 10 oktober 1914 viel het *nationaal reduit*.

De vesting Antwerpen capituleerde na dertien dagen effectieve belegering (22). De forten, die de ruggengraat van de verdediging dienden te vormen volgens het defensieconcept uit de 19de eeuw, werden op enkele dagen tijd kapotgeschoten. Het Duitse leger focuste zich op een front van nauwelijks twaalf kilometer breed, waardoor slechts tien forten in aanmerking kwamen voor de verdediging. Slechts vijf forten konden zich verweren tegen aanvallende Duitse divisies. Het zwaartepunt van de verdediging had zich verplaatst van de forten naar de intervallen. Fortengordels pasten niet meer in militaire operaties van grote legers.

¹⁶ Koninklijk Legermuseum, Fonds ex-CDH, 8930, *Carte spéciale des environs d'Anvers 1:40.000* (met stempel Service 22/6/1914); nr. 2: kaart met meer gedetailleerde aanduidingen; nr. 18: calque *sous-secteur B*. Zie ook bijlage 5.3. Documentatie, Illustratie 1.

¹⁷ Koninklijk Legermuseum, Fonds 185, doos 952, *Kaiserliche Fortifikation Antwerpen, Antwerpen im März 1916* (kaart). In de legende wordt vermeld dat de opgetekende versterkingen van oorsprong Belgisch zijn. VAN HOLLEBEEKE Y. e.a., 22 en informatie meegedeeld door Wouter Gheyle, 17/1/2019.

¹⁸ Zie ID-nummers 306083, 306093, 306095, 306099, 306298 en 306315 (waar minimum één Belgische bunker kon teruggevonden worden) in <https://inventaris.onroerendergoed.be/>. De Universiteit Gent identificeerde nog een zevende Belgische constructie langs de Heidestraat-Zuid, maar het agentschap Onroerend Erfgoed slaagde er niet in om toegang te verkrijgen tot het desbetreffende terrein. Mogelijk zijn er nog andere dergelijke betonnen posten (deels) bewaard die omwille van hun ondergrondse ligging niet als dit type herkend werden.

¹⁹ <http://www.fortliezele.be/>. Voor een uitgebreid relaas, zie Van Riet M. 2004, 61-69.

²⁰ Legroux B. 2005, 182-185.

²¹ Gils R. 2006: *Een gordel van beton [...]*, 66-68.

²² Gheyle W. e.a. 2013, deel 1, 76.

1.2.2. De *Nordabschnitt*

Op 13 oktober 1914, drie dagen na de val van Antwerpen, nam het Duitse opperbevel het besluit om de vesting Antwerpen opnieuw in staat van verdediging te stellen. Aan vele forten en schansen werden herstellingswerken uitgevoerd en ook de Belgische veldversterkingen werden behouden.

In 1916 startte de Duitse bezetter met de uitbouw van verdedigingsstellingen rond Antwerpen, onder meer uit vrees voor een geallieerde aanval vanuit het neutrale Nederland (23). Als onderdeel van de *Stellung Antwerpen* werd de *Nordabschnitt* aangelegd tussen de Schelde stroomafwaarts en het Fort Schoten, min of meer in de voormalige Belgische eerste sector op het tracé van de *Buitenlinie*.

De aanwezige forten en schansen, evenals Belgische bunkers en veldversterkingen uit 1914 werden als verdedigingswerk in de *Nordabschnitt* gerecupereerd. In de forten en schansen werden herstellingen en aanpassingen uitgevoerd. De Duitse loopgraven en bunkers werden min of meer op het tracé van de Belgische loopgraven uit 1914 aangelegd.

De *Nordabschnitt* werd onderverdeeld in twee delen, *Unterabschnitt I* en *Unterabschnitt II* (24). De eerste *Unterabschnitt* bevatte regimentssectoren 1 en 2, de tweede *Unterabschnitt* regimentssector 3 en 4, evenals de *Scheldeabschnitt*. De vier regimentssectoren werden op hun beurt georganiseerd in twee bataljonssectoren (25). In de *Scheldeabschnitt*, de zone ten zuidwesten van de dorpskern van Stabroek, werd een inundatiegebied ingericht. Dit verklaart waarom de stelling zwakker was uitgebouwd tussen Fort Stabroek en de Schelde.

De *Nordabschnitt* werd in deze sector uitgebouwd aan de hand van draadhindernissen, loopgraven en andere veldversterkingen en bunkers. Helemaal achteraan in de stelling waren geïsoleerde mitrailleursnesten opgetrokken. De zone vóór de stelling was reeds grotendeels vrijgemaakt in functie van het gebruik als schootsveld. De nieuwe bunkers werden opgetrokken volgens de bunkertypologie van de 'Kaiserliche Fortifikation Antwerpen' en goed gecamoufleerd in de loopgraven ingeplant. Net zoals elders waren de loopgraven zelf bovengronds uitgegraven in een opgeworpen wal. In de loopgraven waren op regelmatige afstand traversen uitgewerkt. De verbindingsgangen, die de achterste lijnen met de voorste verbonden, hadden eerder een gekartelde of zigzaggende vorm.

De Belgische *tranchées de tir* uit de twee oorlogsmaanden waren bij de aanleg van de *Nordabschnitt* in de voorste Duitse lijn ofwel in tweede of derde positie geïntegreerd en aangepast, onder meer door de toevoeging van traversen (26). Deze traversen, die werden aangelegd in alle gevechtloopgraven, waren bedoeld om de manschappen in de loopgraven te beschermen tegen flankeringsvuur.

De bunkers waren aan de frontzijde en bovenaan onder aarde gebracht ter camouflage. Op de betonnen delen die niet onder aarde waren gebracht, werd een onregelmatig reliëf aangebracht. Zodoende zijn deze bunkers nauwelijks te herkennen op luchtfoto's uit 1918.

²³ Voor meer informatie met betrekking tot de *Stellung Antwerpen* wordt verwezen naar de criterianota pp. 9-12, die als bijlage 5.4. bij dit inhoudelijk dossier is toegevoegd.

²⁴ Koninklijk Legermuseum, Fonds 185, doos 952, map 2296: *Nordabschnitt. Übersichtsplan 1:25.000*.

²⁵ Deze beschrijving is gebaseerd op Koninklijk Legermuseum, Fonds 185, doos 573: *Armierungsbuch des Nordabschnittes*; doos 2419: CABRA, *Secteur Schooten-Stabroek (correspondant au 1er. Secteur)*, 28 février 1919; Fonds ex-CDH, doos 5571, 2e D.A., 5e Regiment de Ligne, 5e Compagnie, *Rapport*, 2/4/1919. Zie ook de huidige sporen, zoals te zien op het digitaal hoogtemodel en de historische luchtfoto's, zoals gepubliceerd in Gheyle W. e.a. 2013, deel 2.

²⁶ Uit een beperkt onderzoek waarbij kaarten/plannen van de Belgische loopgraven gegeoreferreed werden op Duitse kaarten, luchtfoto's of op het digitaal hoogtemodel blijkt inderdaad dat de Belgische *tranchées* in de Duitse, voorste loopgravenlijn van de *Nordabschnitt* werden geïntegreerd. Sommige Belgische *tranchées* zijn in tweede of derde positie opgenomen.

1.2.3. De versterkingen na de Eerste Wereldoorlog

1.2.3.1. Na de wapenstilstand

Na de wapenstilstand werden vele loopgraven gedempt (27). Het stuthout werd gerecupereerd en ook draadversperringen werden verwijderd. In sommige bossen bleven de loopgraven behouden. In de stellingen langs de Belgisch-Nederlandse grens (*Hollandstellung*, *Nordabschnitt* en *Turnhoutkanalstellung*) dienden de bunkers behouden te blijven. Ze werden door het Belgisch leger geïnventariseerd, opgemeten en in kaart gebracht. Een aantal gronden met bunkers werd opgekocht. Bunkers die niet meer in het verdedigingsplan rond Antwerpen pasten, mochten in de jaren 1930 verwijderd worden.

1.2.3.2. De Versterkte Stelling Antwerpen

Tussen 1934 en 1940 werden heel wat werken uitgevoerd in functie van de uitbouw van de *Versterkte Stelling Antwerpen* (28). Dit kaderde in een groter strategisch plan voor de verdediging van het land. De bestaande forten en schansen van de voormalige *Buitenlinie* op de rechteroever werden uitgebouwd tot infanteriesteunpunten. De bunkers van de *Nordabschnitt* werden opnieuw in gebruik genomen en sommige bunkers uit de Eerste Wereldoorlog werden aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog aangepast.

Er werden ook heel wat nieuwe bunkerlijnes en andere verdedigingswerken opgetrokken. Vanaf 1935 werden er intervalbunkers opgetrokken tussen het kanaal Dessel-Schoten en het Albertkanaal. In december 1936 werd beslist om tussen de Schelde en het Albertkanaal een antitankgracht aan te leggen. De bouw van de Antitankgracht werd pas in mei 1940 voltooid. Vanaf 1939 werden er achter de Antitankgracht bijkomende bunkers opgetrokken.

Tijdens de mobilisatie van 1939-1940 werden er in de *Versterkte Stelling Antwerpen* uitgebreide veldversterkingen in opeenvolgende linies uitgebouwd (29). Ze werden voorzien van draadhindernissen en talrijke scherfvrije stellingen voor automatische wapens. Ook de loopgraven en bunkers van de *Nordabschnitt* werden in dit verdedigingssysteem geïntegreerd. Een aantal resterende veldwerken dateren van de eerste bezetting achter de Antitankgracht, midden september 1939. Andere veldwerken werden pas tijdens de volgende maanden aangelegd. Aanvankelijk gaf de legerleiding het bevel om de veldwerken boven het grondniveau aan te leggen. Tijdens de uitbouw van de veldversterkingen ontstond er echter schaarste aan allerlei materialen. Hout, draad en piketten waren moeilijk te verkrijgen. Uiteindelijk mochten de verdedigingsstelsels in de bodem uitgegraven te worden, waardoor de werken veel sneller vorderden. Door de strenge weersomstandigheden in de winter van 1939-1940 dienden de werken echter opgeschort te worden tot in de lente.

1.2.3.3. Gevechten in de buurt van de Nordabschnitt tijdens de Tweede Wereldoorlog

Op 10 mei 1940, de dag waarop het Duitse leger België binnenviel, werd de *Versterkte Stelling Antwerpen* tussen de Schelde stroomafwaarts en het kanaal Dessel-Schoten bezet door de 17de en 13de Infanteriedivisies van het Vde Legerkorps (30). De forten werden bezet door mitrailleurcompagnies van het 1ste Vestingregiment. Toen de Duitsers op 15 mei een doorbraak forceerden bij Sedan, werd die dag reeds beslist om de KW-lijn op te geven en de *Versterkte Stelling Antwerpen* te ontruimen. Uiteindelijk trokken de Belgische troepen zich pas in de avond van 17 mei terug uit de *Versterkte Stelling*.

²⁷ Gheyle W. e.a. 2013, deel 1, 89-91; Gils R. 2001, 27; Van Hollebeeke Y. 2013, 45-46; Van Meirvenne 2002, 45-47.

²⁸ Gils R. & Melis G. 2012, 7.

²⁹ Gils R. & Melis G. 2012, 31.

³⁰ Gils R. & Melis G. 2012, 31-33 en Gils R. 2001, 77. Meer informatie met betrekking tot militaire gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog kan gelezen worden in Bijlage 5.4. Criterionota, hoofdstuk 2.3. Enkele belangrijke militaire gebeurtenissen in België tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Dit gebeurde echter niet zonder slag of stoot. Vanaf 16 mei werden de Belgische stellingen vanuit de lucht gebombardeerd. Franse jachtvliegtuigen trachtten Duitse vliegtuigen aan te vallen. Er vonden verschillende artillerieduels plaats. In de avond van 17 mei werd de 13de infanteriedivisie, die ten zuiden van de spoorlijn Kapellen-Essen was opgesteld, massaal aangevallen door twee Duitse divisies. Er volgden gevechten bij Fort Schoten en Fort Brasschaat. Uiteindelijk slaagden Duitse eenheden er in om door te breken. In de ochtend van 18 mei overschreed de 208ste Duitse infanteriedivisie het Albertkanaal bij Merksem. Om 8u30 bereikten ze de Scheldetunnels. De strijd om het noorden van de Vesting Antwerpen was gestreden. De bunkers uit de Eerste Wereldoorlog en de nieuwe Belgische bunkers en veldversterkingen rond Antwerpen hadden hierbij nauwelijks een militaire rol gespeeld.

In 1944 gaf het Duitse opperbevel de opdracht om de bunkers dicht te maken, zodat ze niet gebruikt konden worden door het verzet of parachutisten. Schietgaten, koepelgaten en toegangsdeuren werden dichtgemetseld. Niettemin werden vele bunkers door omwonenden terug opengebrouwen en als schuilplaats gebruikt, zoals tijdens V1- en V2-bombardementen in 1944 en 1945.

1.2.4. De Belgische bunker

1.2.4.1. De werkzaamheden van de firma Bolsée

De firma Bolsée uit Antwerpen was geen onbekende voor het Belgisch leger. De firma had namelijk in de jaren vóór de Eerste Wereldoorlog uitbrak elf forten en twaalf schansen van de *Buitenlinie* gebouwd (31). Reeds vóór het uitbreken van de oorlog zouden er contacten geweest zijn met de firma om een reeks permanente schuilplaatsen te bouwen, telkens voor één sectie mitrailleurs (met twee stukken) (32). Volgens documenten uit het archief van het Koninklijk Legermuseum werden er pas begin september 1914 concrete afspraken gemaakt voor de bouw van dergelijke mitrailleurschuilplaatsen (33). Het plan was dat aannemer Jean-Hubert Bolsée ongeveer 200 betonnen schuilplaatsen zou bouwen, voor het bedrag van 3700 frank per schuilplaats (34). Er dienden gemiddeld 80 schuilplaatsen per week opgetrokken te worden. De werkzaamheden dienden in alle sectoren tegelijk te starten.

De plaatsen waar deze schuilplaatsen dienden opgetrokken te worden, moesten volgens een nota van de *Etat-Major* op 3 september 1914 op voorhand duidelijk op plan aangegeven worden (35). Deze bunkers werden ingeplant ter hoogte van de flanken van de loopgraven of tussen de loopgraven.

In het archief zijn detailplannen uit diverse sectoren of ondersectoren terug te vinden met aanduiding van de locaties voor deze schuilplaatsen. Voor zover er een datum aangegeven is in de geraadpleegde dagdossiers, zijn deze plannen gedateerd op 8, 9 of 10 september 1914 (36). Hoogstwaarschijnlijk wijst dit er op dat de firma niet vóór 10 september 1914 is begonnen met de bouw van deze betonnen constructies.

De stelling Antwerpen werd vanaf 28 september 1914 beschoten met zware Duitse artillerie. Redelijkerwijze kan aangenomen worden dat de bouw van de betonnen constructies toen werd stopgezet. Dat betekent dat de firma maximaal 18 dagen, en wellicht minder, effectief heeft gewerkt aan deze *abris*. Zodoende kon slechts een fractie

³¹ Gils R. 2006: *Een gordel van beton* [...], 32-34.

³² Gils R. 2006: *Enkele beschouwingen* [...], 14.

³³ Zie Koninklijk Legermuseum Brussel, Fonds ex-CDH, 7150, 7188, 8928, 8930.

³⁴ Koninklijk Legermuseum Brussel, Fonds ex-CDH, 7188: *Copie de soumission*.

³⁵ Koninklijk Legermuseum Brussel, Fonds ex-CDH, 7150: Position fortifiée d'Anvers. Etat-Major. Quartier-Général à Anvers, le 3 septembre 1914, Aux commandants de secteurs, au commandant du génie de forteresse. *Note relative aux abris pour mitrailleuses*. Ook in de tweede linie werden dergelijke betonnen mitrailleursposten gepland, cf. documenten die terug te vinden zijn in Koninklijk Legermuseum Brussel, Fonds ex-CDH, 8928, 2e ligne d'Anvers. *Abri en béton pour mitrailleuses*, 1/100.

³⁶ Koninklijk Legermuseum Brussel, Fonds ex-CDH, 7194.

van de bedoelde betonnen constructies gebouwd worden. Hierbij is het niet duidelijk in hoeverre deze bouwwerken reeds afgewerkt waren.

De firma stond in voor alle werkzaamheden, behalve een deel van de graafwerkzaamheden, die door militairen en opgeëiste burgers dienden uitgevoerd te worden. De geniecommandanten van de sectoren waren ook verantwoordelijk voor de aanvoer van de nodige materialen ter plekke en de bewaking van de bouwwerven (37).

1.2.4.2. De Belgische bunkers nader bekeken

Volgens een blauwdruk, die op 1 augustus 1922 door generaal Combier zou zijn teruggegeven aan de historische dienst van het leger, was een *abri pour mitrailleuses* opgevat als een schuilplaats van 250x250cm waarrond verschillende lagen uit verschillende materialen aangelegd werden. Met inbegrip van de buitenste laag aarde was een dergelijke constructie volgens de beschikbare plannen 15m lang en 10,6m diep (38). De eigenlijke schuilplaats bestond uit een vierkante ruimte, afgebakend met verticaal geplaatste houten balken van 20x20cm. Rond deze afgebakende zone werd een laag aangestampte aarde of zand aangebracht, die door verticaal geplaatste balken van 8 x 23cm ter plekke werd gehouden. Aan frontzijde was deze laag 300cm dik, aan de zijkanten minimum 125cm. Beide soorten verticaal geplaatste balken werden ondergronds verankerd met ijzeren liggers die als fundament ingebetonneerd waren. Boven de kleine schuilplaats en de omgevende laag met aangestampte grondspecie werden vier lagen rails aangebracht, waarbij elke laag haaks op de andere werd geplaatst. De rails waren tegen elkaar geplaatst met tussen elke twee spoorstaven een omgekeerde spoorstaaf. Zodoende werd vier keer een dubbele laag bekomen, waarbij de spoorstaven volledig in elkaar haakten. Daarrond werd een laag beton aangebracht, met een wanddikte van 250cm en een dakdikte van 55cm. Dit beton werd langs de buitenzijde met kasseien bezet. Ten slotte diende er rond deze laag kasseien een niet aangestampte laag aarde aangebracht te worden, die aan het grondoppervlak 250cm hoog moest zijn. De grote opening aan de achterzijde van de constructie werd grotendeels dichtgemaakt met verticaal tegen elkaar geplaatste houten balken, op een centrale toegang van 120cm breed na. Dit ontwerp werd wellicht niet volledig toegepast bij de *abri* langs de Heidestraat-Noord (39).

Afgaande op dit bouwplan kan de sterkte van dergelijke constructie in vraag gesteld worden. Werd er vanuit gegaan dat de lagen aarde eventuele projectielen zouden tegenhouden? De betonnen laag was niet bijkomend versterkt met wapening. De fundamenten lijken daarenboven erg beperkt en zouden wellicht het kantelen van de constructie bij een impact niet verhinderen. Een granaat die onder de buitenmuur doorgaat, kon wellicht niet tegengehouden worden. De achterzijde, die volgens de plannen enkel door verticaal geplaatste houten balken werd dichtgemaakt, lijkt ten slotte een zeer kwetsbaar onderdeel.

Bij dit bunkerontwerp heeft men zich gebaseerd op principes die reeds bij de forten werden toegepast. Om de impact van beschietingen op een verdedigingswerk te beperken, werd namelijk reeds vóór de Eerste Wereldoorlog gezocht naar specifieke bouwmethodes, waarbij tussen twee betonlagen (of baksteenlagen) een laag uit zand of aarde werd aangelegd (40). Zodoende kon de bovenste laag de schok breken, terwijl de laag zand of

³⁷ Koninklijk Legermuseum Brussel, Fonds ex-CDH, 7150: Position fortifiée d'Anvers. Etat-Major. Quartier-Général à Anvers, le 3 septembre 1914, Aux commandants de secteurs, au commandant du génie de forteresse. *Note relative aux abris pour mitrailleuses*.

³⁸ Er bestaat een plan van een gelijkaardige *abri*, gelegen in de tweede linie. Beide ontwerpen komen grotendeels overeen, maar verschillen onder meer qua afmetingen. De *abri* in tweede linie zou 14m x 10,25m groot zijn. Koninklijk Legermuseum Brussel, Fonds ex-CDH, 8928: *2e ligne d'Anvers. Abri en béton pour mitrailleuses*, 1/100. Zie bijlage 5.3. Documentatie, illustraties 3 en 4.

³⁹ De wijze waarop de lagen met spoorstaven zijn aangebracht bij de bunker langs Heidestraat-Noord, lijkt voor zover zichtbaar niet overeen te stemmen met de blauwdruk. Minimum de onderste laag rails bestaat uit spoorstaven die naast elkaar zijn geplaatst, maar waartussen geen omgekeerde spoorstaven zijn geplaatst, in tegenstelling tot de blauwdruk.

⁴⁰ Oldham P. 1995, 41-42; Informatie meegedeeld door Peter Oldham, 19/9/2014; Benoit 1922, 12; Hulstaert 2013, 11; Informatie meegedeeld door Willem Hulstaert, 7/10/2014.

aarde kon samengedrukt worden. Op die manier kon de impact van een inslaand projectiel opgevangen worden. Dit werd onder meer al toegepast bij de bouw van vooroorlogse forten. De Franse en Duitse fortenbouwers gebruikten hierbij een laag zand van één meter dikte, de Belgische fortenbouwers een laag van veertig centimeter. Bij het Fort Steendorp bijvoorbeeld, daterend uit 1889, werd op de bakstenen gewelven een betonlaag van één tot anderhalve meter dik gegoten. Tussen het gewelf en het beton werd een laag zand gelegd.

Een naoorlogs plan van dit type bunker suggereert dat de houten planken die de kleine binnenruimte omgaven, doorgaans vernield waren (41).

1.2.4.3. De Belgische bunker langs Heidestraat-Noord

De betonnen constructie die hier ter bescherming wordt voorgesteld, werd opgetrokken bij een kleine hoeve (42). Het betreft een typische Belgische bunker van de firma Bolsée uit de eerste oorlogsmoanden. Zoals hoger reeds aangegeven, werd de bunker gebouwd tussen de Belgische loopgraven 4 en 5. Deze *tranchées* waren aan voorzijde bijkomend met draadversperringen beschermd.

Deze bunker werd tijdens de oorlog door de Duitsers in de voorste verdedigingslijn van de *Nordabschnitt* geïntegreerd (43). De bunker kwam meer bepaald in de tweede bataljonssector van de tweede regimentssector van *Nordabschnitt I* te liggen (44).

Ter hoogte van de hoeve en bunker maakte de voorste loopgraaf een kleine uitsprong in noordelijke richting, tot twintig à dertig meter ten noorden van de Belgische bunker (45). Via loopgraven werd de Belgische bunker aan weerszijden met deze voorste loopgraaf verbonden. De laag aarde met grasbegroeiing op de bunker is wellicht een overblijfsel van de laag aarde die tijdens de Eerste Wereldoorlog op de bunker werd aangebracht.

De bunker werd tijdens het interbellum door het Belgisch leger geïnventariseerd en werd aangeduid met nummer 45 van de Vde sectie, tussen Fort Ertbrand en Fort Kapellen (46). De bunker werd onderhouden krachtens een overeenkomst uit 1928 met de toenmalige eigenaar, Mr. Kronacker (47).

De opening aan de achterzijde van de bunker is wellicht tijdens de Tweede Wereldoorlog dichtgemetseld, zoals bij veel andere bunkers gebeurde. Het is onduidelijk of er spoorstaven of andere stalen balken zijn verwijderd.

1.3. Beschrijving met inbegrip van de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken

Grosso modo noordelijk georiënteerde constructie. Op het dak van de constructie en tegen de noordelijke en westelijke muur ligt een laag aarde met grasbegroeiing.

Het betreft een constructie met een rechthoekig grondplan onder een licht gebogen dak. Voor zover zichtbaar zijn de schuine buitenmuren aan de westelijke en oostelijke zijanten bezet met een laag kasseien. Vermoedelijk is er ook tegen de noordelijke voorzijde een laag met kasseien aangebracht.

⁴¹ Koninklijk Legermuseum Brussel, Fonds 185, doos 1415, Fardes Organisation: Notices sur le terrain et organisation de l'intervalle [...]: *Type B.B.* Zie bijlage 5.2. Documentatie, illustratie 5.

⁴² Topografische kaart van België, 7/8, 1892 en 1929.

⁴³ Zie bijlage 5.3. Documentatie, illustratie 2.

⁴⁴ Koninklijk Legermuseum Brussel, Fonds 185, doos 573, kaart *Nord-Abschnitt*, 1:25000, 1917.

⁴⁵ Gheyle W. e.a. 2013, deel 2, 64-65: luchtfoto 31/1/1918. De voorste loopgraaf liep nog meer noordwaarts dan de bewaarde Duitse bunker (type VI) vóór de voormalige hoeve. Meer informatie met betrekking tot deze laatste bunker is hier terug te vinden: <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/306084>.

⁴⁶ Koninklijk Legermuseum Brussel, Fonds 27, QGT 570 I, 570/2, Service technique du génie. Bâtiments militaires. Direction de la province d'Anvers. *Relevé des abris Allemands des I à VIII Section*.

⁴⁷ Koninklijk Legermuseum Brussel, Fonds 27, QGT 570 I, 570/3, *Abris bétonnés. 5e Section. Fort d'Ertbrand – Fortin de Cappellen* + bijhorende blauwdruk, 2e feuille. Deze overeenkomst werd gesloten op 22 februari 1928 en bekrachtigd door de minister op 29/3/1928. De bunker wordt in de lijst aangeduid met type XVI, terwijl dit type XV zou moeten zijn.

In de zuidelijke achtergevel zit een grote opening, die is dichtgemetseld. Op een later tijdstip is een deuropening doorheen deze bakstenen muur gecreëerd. Boven deze grote, grotendeels dichtgemetselde opening is ter camouflage een laag cement aangebracht met onregelmatig reliëf.

Aan de achtergevel is te zien hoe er minimum twee lagen stalen rails haaks op elkaar zijn geplaatst. De onderste laag bestaat uit een enkelvoudige rij tegen elkaar geplaatste spoorstaven, die loodrecht op de achtergevel zijn geplaatst. Daarop is een spoorstaaf zichtbaar, evenwijdig met de achtergevel. Binnenin is te zien hoe de onderste rij spoorstaven mooi tegen elkaar geplaatst zijn. Centraal steunen ze op een grote stalen balk die de ruimte evenwijdig met de achtergevel overspant.

De constructie bestaat uit één grote, rechthoekige binnenruimte. Tegen de betonnen binnenwand aan de frontzijde zijn restanten van houten balken bewaard. Mogelijk is het zand in de bunker afkomstig van de laag, die tussen de kleine schuilplaats en de betonnen laag was aangebracht.

Het is eigen aan bunkers dat er in de ondergrond onder en rond de bunker constructieve elementen of militaire infrastructuur bewaard zijn die rechtstreeks verband houden met de bunker, zoals fundamenten, vloerplaten, waterafvoersystemen of bekabeling.

1.4. Fysieke toestand van het onroerend goed

De fysieke toestand van het onroerend goed waarvoor dit beschermingsdossier wordt opgemaakt is vastgesteld tijdens een plaatsbezoek op 6 maart 2018. De fysieke toestand is op dat moment fotografisch gedocumenteerd. Deze registratie is als bijlage bij het ministerieel besluit gevoegd en geeft een beeld van de toestand van het onroerend goed op het moment van de bescherming.

De constructie bevindt zich voor zover zichtbaar in een vrij goede toestand voor een betonnen militaire constructie van meer dan honderd jaar oud. IJzeren onderdelen zijn onderhevig aan roestvorming. De houten balken zijn maar ten dele bewaard.

2. EVALUEREND GEDEELTE

2.1. Evaluatie van de erfgoedwaarden

2.1.1. Historische waarde

Dit betreft een type bunker die in opdracht van het Belgisch leger werd opgetrokken in september 1914, een maand na de Duitse inval in België. Het was de bedoeling dat de Antwerpse firma Bolsée tweehonderd bunkers van dit type zou optrekken in de 'Vesting Antwerpen'. De firma zag zich echter verplicht de bouwwerkzaamheden stop te zetten door de Duitse belegering van Antwerpen vanaf eind september 1914. Deze bunker werd dus opgetrokken onder dreigende oorlogsomstandigheden.

Deze bunker werd gebouwd in het interval tussen Fort Ertbrand en Fort Brasschaat. Net zoals elders in de 'Vesting Antwerpen' werden er ook hier tijdens de eerste oorlogsmaanden koortsachtig veldversterkingen aangelegd, waaronder draadhindernissen en 'tranchées de tir', gevechtloopgraven die onder meer werden voorzien van mitrailleurstellingen. Deze veldversterkingen dienden aangevuld te worden met permanente schuilplaatsen voor een sectie mitrailleurs. Deze 'abris pour mitrailleuses' werden ingeplant ter hoogte van de flanken van deze loopgraven of tussen de loopgraven in. De bunker die hier ter bescherming wordt voorgesteld, werd ingeplant tussen de Belgische *tranchées* 4 en 5.

Het historisch belang van deze bunker is hoog, aangezien dit, voor zover gekend, het oudste type bunker in België betreft. Veldversterkingen en bunkers uit de eerste oorlogsmaanden zijn **zeldzaam** geworden: vandaag zijn er in de vesting Antwerpen slechts een beperkt aantal bunkers van dit type gekend. Deze goed geconserveerde bunker langs de Heidestraat-Noord kan als een **representatief** exemplaar beschouwd worden.

De Belgische bunker werd door de Duitse bezetter geïntegreerd in de meest vooruitgeschoven loopgraaf van de 'Nordabschnitt', een bunkerlinie die ze aanlegden langs het tracé van het voormalige Belgische verdedigingsstelsel. Mogelijk brachten zij hierbij ter camouflage reliëf aan op het beton boven de toegang, zoals ze ook bij hun eigen bunkers deden. Tijdens het interbellum sloot het Belgisch leger met de eigenaar een overeenkomst inzake het behoud van deze bunker, want mogelijk had deze bunker nog een militaire waarde. De dichtgemetselde toegangszijde verwijst naar de Tweede Wereldoorlog toen de bunker op bevel van de Duitse bezetter diende dichtgemetseld te worden.

2.1.2. Architecturale waarde

De opbouw van dit type verdedigingsconstructie is merkwaardig: volgens het bouwplan werd dit type bunker namelijk opgevat als een schuilplaats van 2,5 op 2,5 meter, waaromheen verschillende lagen werden aangelegd uit verschillende materies, waaronder een laag aangestampte aarde of zand, een laag ongewapend beton, die aan de buitenzijde met kasseien werd bezet en een laag niet aangestampte aarde. Deze lagen werden aan de hand van houten en stalen balken en liggers vastgehouden en versterkt. De grote opening aan de achterzijde werd grotendeels dichtgemaakt met verticaal tegen elkaar geplaatste houten balken. Bij de ontwikkeling van dit type lijken principes uit de fortbouw te zijn toegepast, met als uitgangspunt dat de combinatie van een laag beton met lagen aarde of zand de impact van beschietingen zou beperken.

2.1.3. Technische waarde

Deze militaire constructie met zijn bouwtechnische kenmerken van zowel bovengrondse als ondergrondse aard, getuigt van het belang en de evolutie van de bunkerbouw tijdens de Eerste Wereldoorlog en genereert zo een technische waarde. In de eerste oorlogsjaren werd nog sterk geïmproviseerd en geëxperimenteerd met allerlei bunkertypes en toegepaste technieken. Deze bunker behoort voor zover gekend tot het oudste bunkertype. Bij de ontwikkeling van dit type werden principes van de fortbouw toegepast, met als uitgangspunt dat de combinatie van een laag beton met lagen aarde of zand de impact van beschietingen zou beperken.

Onder meer het gebruik van ongewapend beton, de afwezigheid van doorlopende fundamenteën en de grote opening in de achterzijde, die enkel met houten balken werd gedicht, zijn kwetsbare constructieve elementen die niet meer voorkomen bij latere bunkerontwerpen. Naarmate de oorlog vorderde, evolueerden de legers naar zo sterk mogelijke bunkers en zo efficiënt mogelijk uitgedokterde standaardontwerpen, die in sommige gevallen voor meerdere doelen gebruikt konden worden. De bouwtechnische kenmerken van de Belgische bunker uit augustus-september 1914 staan dan ook in schril contrast met de nabijgelegen, stevige Duitse bunkers van de 'Nordabschnitt', die in 1917 opgetrokken waren uit gewapend beton. Zodoende illustreert ook deze Belgische bunker, als oudst gekend bunkertype, de evolutie van de bunkerbouw tijdens de Eerste Wereldoorlog.

2.1.4. Culturele waarde

Deze bunker heeft een culturele waarde als materiële getuige van de 'Grooten Oorlog', die Vlaanderen jarenlang in zijn greep hield en het leven van ontelbaar veel mensen ingrijpend tekende of volledig verwoestte. De Eerste Wereldoorlog was een internationale gebeurtenis bij uitstek, waarbij het gros van Vlaanderen door een vijandelijke mogendheid werd bezet. De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog kent nog steeds een breed maatschappelijk en internationaal draagvlak.

2.2. Motivering van het type bescherming

De Belgische bunker uit de Eerste Wereldoorlog in Kapellen wordt beschermd als monument. Het Onroerenderfgoeddecreet definieert een monument als volgt: "een onroerend goed, werk van de mens of van de natuur of van beide samen, met inbegrip van de cultuurgoederen die er integrerend deel van uitmaken, inzonderheid de bijhorende uitrusting en de decoratieve elementen van algemeen belang wegens de erfgoedwaarde(n)."

De bunker is een onroerend goed, opgetrokken door de mens dat omwille van de erfgoedwaarden en erfgoedkenmerken van algemeen belang is.

2.3. Motivering van de afbakening van de bescherming

De afbakening van het beschermd onroerend goed is opgenomen op het plan dat als bijlage bij het ministerieel besluit is gevoegd. Alle kadastrale percelen gevat door de bescherming zijn opgenomen in artikel 1 van het ministerieel besluit.

De bunker wordt ter bescherming voorgedragen. Rond de bunker wordt een bijkomende perimeter van twee meter mee afgebakend, zodat uitstekende betonnen fundamentplaten, waterafvoersystemen of andere elementen die integraal deel uitmaken van het verdedigingswerk maar niet bovengronds waarneembaar zijn, mee opgenomen zijn in de bescherming.

2.4. Juridische toestand

2.4.1. Onroerend Erfgoed:

Op het omgevingsplan in bijlage bij dit dossier zijn de beschermingen opgenomen die in de buurt liggen van het onroerend goed waar dit dossier over gaat.

De bunker maakt deel uit van het vastgestelde landschapsrelict 'Militair erfgoed op de overgang van Scheldepolders naar Kempen' (M.B. 29/4/2015) (<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/aanduidingsobjecten/10289>).

Deze bunker maakt deel uit van het bouwkundig geheel Duitse bunkerlinie Nordabschnitt (<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/306184>). De bunker is bijkomend opgenomen in de wetenschappelijke inventaris (<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/306083>).

2.4.2. Ruimtelijke Ordening:

De bunker ligt volgens het gewestplan in bosgebied.

2.4.3. Natuur en Bos:

In het 'Uitgebreid beheerplan bossen regio Kapellen-Brasschaat-Schoten' (projectnummer 04/005976), bosdomein privé komt dit domein langs de Heidestraat-Noord 57 aan bod. De geformuleerde beheerdoelstellingen en -maatregelen gelden voor een termijn van 20 jaar. Onder 4.10 wordt aandacht besteed aan het beheer en de inrichting van ijskelders en bunkers als vleermuizenschuilplaatsen.

3. BEHEERSVISIE

3.1. Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed

In het beschermingsbesluit zijn beheersdoelstellingen opgenomen. Je vindt die terug onder artikel 3 van het ministerieel besluit. De beheersdoelstellingen moeten de zakelijkrechthouders (eigenaars, erfpachthouders, opstalhouders en leasinggevers) en gebruikers op weg helpen om de erfgoedwaarden maximaal in stand te houden of te verbeteren. Ze hebben de optimale verwezenlijking van de erfgoedwaarden voor ogen.

Ze geven richting aan of vormen een kader voor toekomstig beheer van het beschermd onroerend goed. Zakelijkrechthouders en gebruikers dienen rekening te houden met deze beheersdoelstellingen als ze werken wensen uit te voeren aan het beschermd goed. Ook de overheid houdt met deze doelstellingen rekening als ze over deze werken advies moet geven of als ze toelating moet geven voor die werken.

De beheersdoelstellingen spelen in op de erfgoedwaarden, erfgoedelementen en erfgoedkenmerken opgenomen in artikel 2 van het ministerieel besluit.

3.2. Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed

Voor elk beschermd onroerend goed geldt het actief en passief behoudsbeginsel. Dit betekent dat de zakelijkrechthouders en gebruikers het beschermd goed in goede staat moeten houden door de nodige instandhoudings-, beveiligings-, beheers-, herstellings- en onderhoudswerken uit te voeren en dat het verboden is om een beschermd onroerend goed te ontsieren, te beschadigen, te vernielen of de erfgoedwaarden ervan aan te tasten. Het betekent ook dat een zakelijkrechtouder en gebruiker verplicht is het beschermd onroerend goed als een goed huisvader te beheren en het dus niet te verwaarlozen. Alle voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van het beschermd onroerend goed die van toepassing zijn op het beschermd goed zijn opgenomen in artikel 4 van het beschermingsbesluit.

In het Onroerenderfgoeddecreet en Onroerenderfgoedbesluit zijn een aantal algemene voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van beschermd onroerend erfgoed opgenomen, meer bepaald:

- het goed als een goede huisvader beheren en de nodige voorzorgsmaatregelen nemen tegen schade ten gevolge van brand, blikseminslag, diefstal, vandalisme, wind of water;
- de toestand van het goed regelmatig controleren;
- regulier onderhoud uitoefenen;
- onmiddellijk passende consolidatie- en beveiligingsmaatregelen nemen in geval van nood.

3.3. Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed

Voor sommige werken aan het beschermd onroerend goed moet een toelating worden gevraagd. Sommige werken kunnen namelijk een negatief effect hebben op de erfgoedwaarden. Voor alle werken die stedenbouwkundig vergunningsplichtig zijn, of waarvoor een omgevingsvergunning, milieuvergunning of natuurvergunning nodig is, vraagt de vergunningverlenende overheid advies aan het agentschap Onroerend Erfgoed van de Vlaamse overheid.

4. BRONNEN

- Koninklijk Legermuseum, Fonds 185, doos 573, 952, 1415, 2419, 4726; Fonds ex-CDH, 5571, 7065, 7150, 7188, 7194, 8928, 8930; Fonds 27, GQT, 570 I, 570/2, 570/3.
- Topografische kaart van België, blad 7/8, tweede (1892) en derde (1929) editie, Militair Cartografisch Instituut, schaal 1:20.000.
- BENOIT 1922: *La fortification permanente pendant la guerre*, Nancy, Paris, Strasbourg.
- GHEYLE W. & BOURGEOIS I. 2013: *Vergeten linies. Antwerpse bunkers en loopgraven door de lens van Leutnant Zimmermann (1918), deel 1 en deel 2*, Streekgericht 3, Antwerpen.
- GHEYLE W. & BOURGEOIS I. 2018: *Militair erfgoed binnen de Antwerpse fortengordels op luchtfoto en Lidar*, Streekgericht 4, Antwerpen.
- GILS R. 2001: *Vesting Antwerpen. Deel IV. Bunkers en bunkerstellingen (1914-1945)*, België onder de wapens 19, Erpe.
- GILS R. 2006: *Een gordel van beton. De Antwerpse pantserforten*, Erfgoedgids, Antwerpen.
- GILS R. 2006: Enkele beschouwingen omtrent de verdediging van de intervallen van de Antwerpse buitenlinie, *Vesting*, 4, 11-16.
- GILS R. & MELIS G. 2012: *De Antitankgracht van de Vesting Antwerpen (met zes wandelingen)*, België onder de wapens 30, Erpe-Mere.
- HULSTAERT W. 2013: Van fort en vleermuizen. Consolidatiewerken van fort Steendorp, *M&L*, 32.3, 6-37.
- LEGROUX B. 2005: *Fort Breendonk. Bouw en militair concept 1906-1914*, Puurs.
- OLDHAM P. 1995: *Pill-boxes on the Western Front. A guide to the design, construction and use of concrete pill boxes 1914-1918*, London.
- VAN MEIRVENNE R. & DEVOS P. 2002: *De Duitse bunkerlinie van Steendorp-Vrasene 1917*, Kleine Cultuurgids Provincie Oost-Vlaanderen, Gent.
- VAN RIET M. 2004: *Klein-Brabant in oorlog. De forten Breendonk, Liezele en Bornem in 1914*, Puurs.
- DECOODT H. 2019: *Bijlage 5.4. Criterianaota. Bunkers van de Stellung Antwerpen en de Turnhoutkanalstelling (Eerste Wereldoorlog)*. Onuitgegeven document, als bijlage toegevoegd bij dit dossier.
- VAN HOLLEBEEKE Y., BOURGEOIS J. & STICHELBAUT B. 2013: *Inventarisatie van bovengronds bewaarde WO I-relicten van de Antwerpse Südabschnitt (Klein-Brabant tot kanaal Schoten-Turnhout)*, onuitgegeven studie Universiteit Gent, Vakgroep archeologie in opdracht van Provincie Antwerpen, Dienst Erfgoed.
- <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/>
- <http://www.fortliezele.be/>
- Informatie meegedeeld door Wouter Gheyle (17 januari 2019).
- Informatie meegedeeld door Peter Oldham (19 september 2014).
- Informatie meegedeeld door Willem Hulstaert (7 oktober 2014).

5. BIJLAGEN BIJ HET INHOUDELIJK DOSSIER

5.1. Omgevingsplan

5.2. Fotobijlage

De fotoregistratie van de fysieke toestand, gevoegd als bijlage bij het ministerieel besluit, bevat alle relevante foto's voor dit dossier. Er is geen afzonderlijke fotobijlage bij het dossier gevoegd.

5.3. Documentatie

De documentatie bij het inhoudelijk beschermingsdossier bevat bijkomend materiaal zoals kaarten, postkaarten, archieffoto's, bouwplannen, kadastrmutaties, hoogtemodellen, e.d. dat het dossier verder onderbouwt of illustreert.

5.4. Criterianota